

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 20 (1999)

Δελτίον ΧΑΕ 20 (1998-1999), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995)

Παλιохριστιανική λίθινη μήτρα κοσμημάτων από ανασκαφή στην Καρδάμαινα της Κω

Σοφία ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ

doi: [10.12681/dchae.1211](https://doi.org/10.12681/dchae.1211)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ Σ. (1999). Παλιохριστιανική λίθινη μήτρα κοσμημάτων από ανασκαφή στην Καρδάμαινα της Κω. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 20, 245–252. <https://doi.org/10.12681/dchae.1211>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Παλαιοχριστιανική λίθινη μήτρα κοσμημάτων από
ανασκαφή στην Καρδάμαινα της Κω

Σοφία ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ

Δελτίον ΧΑΕ 20 (1998), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995) • Σελ. 245-252

ΑΘΗΝΑ 1999

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΛΙΘΙΝΗ ΜΗΤΡΑ ΚΟΣΜΗΜΑΤΩΝ ΑΠΟ ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗΝ ΚΑΡΔΑΜΑΙΝΑ ΤΗΣ ΚΩ*

Κατά την ανασκαφή τμήματος παλαιοχριστιανικού οικισμού (5ος-7ος αιώνας) στην Καρδάμαινα (αρχαία Αλάσαρνα)¹, στη νότια ακτή της Κω, βρέθηκε το 1996 λίθινη μήτρα για κοσμήματα. Είναι καταχωρημένη στο ευρετήριο της ανασκαφής με τα στοιχεία Λ 1-Ι 11/ 1996. Πρόκειται για πλάκα μικρής λίθινης ορθογώνιας μήτρας, την οποία αποτελούσαν δύο προσαρμοζόμενα πλακοειδή τμήματα. Το δεύτερο τμήμα δεν βρέθηκε.

Η πλάκα που ήρθε στο φως έχει σχήμα ορθογώνιο με μέγιστες διαστάσεις: μήκος 6,6 εκ., ύψος 3,7 εκ. και πάχος 1,3 εκ. Για την κατασκευή της έχει χρησιμοποιηθεί αργιλικός σχιστόλιθος πορφυροκόκκινου χρώματος που φαίνεται ότι προέρχεται από το λόφο Πιπεριά (θέση Εμπρός Θέρμες) του Αγίου Φωκά, στο ανατολικό τμήμα της Κω².

Οι γωνίες της ορθογώνιας πλάκας είναι αποστρωγγυλεμένες. Η εξωτερική της πλευρά είναι λεία, ακόσμητη και ελαφρά κυρτή. Στην εσωτερική πλευρά φέ-

ρει λαξευμένες, σε αρνητικό ανάγλυφο ελάχιστου βάθους, παραστάσεις σταυρού και δισκοειδούς εγκοπίου (Εικ. 1-2). Ας σημειωθεί ότι η πλάκα της μήτρας της Καρδάμαινας φέρει έγγλυφα κοσμήματα μόνο από τη μία πλευρά ενώ σε αρκετές περιπτώσεις οι πλάκες των μητρών είναι διπλής όψης³.

Ο σταυρός είναι λατινικός, έχει δηλαδή ελαφρά επιμηκυσμένη την κατακόρυφη κεραία (μήκος 1,5 εκ.), ενώ η οριζόντια είναι βραχύτερη (μήκος 1,1 εκ.). Η οριζόντια κεραία και ο επάνω βραχίονας της κατακόρυφης απολήγουν σε δισχιδή άκρα σε σχήμα λατινικού V. Βραχεία οριζόντια γραμμή τέμνει κάθετα το κάτω άκρο της κατακόρυφης κεραίας. Το δισκοειδές εγκόλπιο, διαμέτρου 1,5 εκ., φέρει στο επάνω μέρος κρίκο για την ανάρτηση από αλυσίδα. Το κυκλικό σώμα του δίσκου είναι ακόσμητο.

Στο κάτω τμήμα του σταυρού και του δίσκου ανοίγονται χροανοειδείς αύλακες για το χύσιμο του μετάλλου.

* Ευχαριστίες οφείλω στις φίλες συναδέλφους Πέπη Μαρκή και Πώτα Οικονομάκη για τις σχετικές συζητήσεις μας. Θεράμ ευχαριστώ το ζωγράφο και μεταπτυχιακό φοιτητή της Βυζαντινής Αρχαιολογίας Κώστα Βαφειάδη για την εκπόνηση των σχεδίων των Εικ. 2 και 3, καθώς και το μεταπτυχιακό φοιτητή Νίκο Ρουμेलιώτη για την επιτόπου βοήθειά του.

1. Η ανασκαφή στο «ιερό του Απόλλωνα» στο οικόπεδο Πατέρα-Τσαγκαρούλη της Καρδάμαινας της Κω διενεργείται από το 1985 από ομάδα αρχαιολόγων του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του Πανεπιστημίου Αθηνών με τη συνεργασία του αρχιτέκτονα Γ. Αντωνίου και τη συμμετοχή πολλών φοιτητών της Αρχαιολογίας. Πάνω από ελληνοιστικά κτίσματα ανασκάπτονται ερείπια παλαιοχριστιανικού οικισμού, βλ. Γ. Αλευρά - Σ. Καλοπίση - Ν. Κούρου - Α. Λαμού - Μ. Παναγιωτίδη, Άνασκαφή στην Καρδάμαινα (αρχαία Άλασάρνα) της Κω, *ΑΕ* 1985, Χρονικά, σ. 1-18. Γ. Αλευρά - Σ. Καλοπίση - Α. Λαμού - Μ. Παναγιωτίδη, Άνασκαφή στην Καρδάμαινα (αρχαία Άλασάρνα) της Κω, *ΠΑΕ* 1986, σ. 298-330· *ΠΑΕ* 1987, σ. 325-355· *ΠΑΕ* 1990, σ. 342-367. Γ. Κοκκορού-Αλευρά - Σ. Καλοπίση-Βέρτη - Μ. Παναγιωτίδη,

Άνασκαφή στην Καρδάμαινα (αρχαία Αλασάρνα) της Κω, *Κωικά 5* (1995), σ. 141-184. Οι ίδιες, *Excavations at Kardamaina (Ancient Halasarna) in Kos*, *Αρχαιογνωσία* 9 (1995-96), σ. 319-342. Σ. Καλοπίση-Βέρτη - Μ. Παναγιωτίδη, Ταφικό συγκρότημα στον παλαιοχριστιανικό οικισμό της αρχαίας Αλασάρνας (σημερ. Καρδάμαινα) στην Κω, *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας - Τέχνης - Αρχαιολογίας της Κω*, Μάιος 1997 (υπό έκδοση).

2. Τις γεωλογικές πληροφορίες οφείλω στην αρχαιολόγο Ειρήνη Πουπάκη και στο γεωλόγο Αχιλλέα Χατζηκωνσταντίνου, συνεργάτες της ανασκαφής στην Καρδάμαινα, τους οποίους και θεράμ ευχαριστώ. Για το λατομείο στον Άγιο Φωκά βλ. Ει. Πουπάκη - Α. Χατζηκωνσταντίνου, Νεώτερες έρευνες στα λατομεία της Κω, *Γ' Συμπόσιο Αρχαιομετρίας*, Αθήνα, Ιωνικό Κέντρο, Νοέμβριος 1996, Πρακτικά (υπό έκδοση).

3. Βλ. π.χ. H.C. Evans - W.D. Wixom (εκδ.), *The Glory of Byzantium*, The Metropolitan Museum of Art, Νέα Υόρκη 1997, σ. 304-305, αριθ. 207 (στο εξής: *The Glory of Byzantium*).

Στις στενές πλευρές της ορθογώνιας πλάκας υπάρχει από μία κυκλική οπή που χρησίμευε για τη συγκράτηση των πλακών μεταξύ τους κατά τη χύτευση του μετάλλου. Δεν διακρίνονται δίοδοι διαφυγής του παγιδευμένου αέρα στις κοιλότητες των έγγλυφων κοσμημάτων όπως σε άλλες μήτρες⁴.

Για τη χύτευση του μετάλλου οι δύο πλάκες που συναποτελούσαν τη μήτρα⁵ προσαρμόζονταν η μία πάνω στην άλλη και συγκρατιόνταν μεταξύ τους με γόμφους⁶ από τις αντίστοιχες υποδοχές. Το λιωμένο μέταλλο χυνόταν από τις δύο χοανοειδείς αύλακες που το άνοιγμά τους βρίσκεται στο κάτω μέρος της μήτρας. Όταν κρύνε το μέταλλο απομακρύνονταν οι πλάκες και το μέταλλο που είχε παραμείνει στις αύλακες κοβόταν. Λειάνονταν επίσης τα άκρα των μεταλλικών αντικειμένων κατά μήκος της ένωσης (ραφής) των δύο πλακών, ώστε να προκύψει καθαρό το περίγραμμά τους. Δεν αποκλείεται στο κόσμημα του δίσκου να γινόταν περαιτέρω επεξεργασία, στο κρύο πια μέταλλο, με εγχάρακτο ίσως διάκοσμο.

Ο αργιλικός σχιστόλιθος, από τον οποίο είναι κατασκευασμένη η μήτρα της Καρδάμαινας, καθώς και άλλα ιζηματογενή πετρώματα, όπως ο στεατίτης, ο ψαμμίτης, ο ασβεστόλιθος, είναι τα συνηθισμένα υλικά για την κατασκευή μητρών⁷. Η επιλογή του σχιστόλιθου βασίζεται προφανώς στις ιδιότητές του: πρόσφορος

για τη λάξευση, εφόσον ακολουθούνται οι στρώσεις του πετρώματος, και ανθεκτικός στη θερμοκρασία του λιωμένου μετάλλου.

Το μέταλλο που χυτεύονταν στη μήτρα θα ήταν πιθανότατα κάποιο κράμα χαλκού⁸, χωρίς να αποκλείεται η χύτευση αργύρου, αν και παράλληλα ευρήματα⁹, καθώς και οι γενικότερες οικονομικές συνθήκες του παραλιακού οικισμού της Αλάσαρνας, οδηγούν περισσότερο στη σκέψη μαζικής παραγωγής κοσμημάτων από μη πολύτιμα μέταλλα¹⁰.

Η μέθοδος της χύτευσης μετάλλων για την κατασκευή αντικειμένων με παράλληλη χρήση μητρών, γνωστή ήδη στους αρχαίους πολιτισμούς της Μεσοποταμίας, της Αιγύπτου και της Κίνας, γνώρισε μεγάλη άνθηση κατά την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα. Μήτρες λίθινες, και κυρίως πήλινες, για την κατασκευή χυτών μεταλλικών αντικειμένων έχουν βρεθεί σε ανασκαφές στην κεντρική και βορειοδυτική Ευρώπη από την εποχή των Μεταναστεύσεων κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα¹¹. Πολύτιμη πηγή για το δυτικό Μεσαίωνα αποτελεί το τρίτο βιβλίο της *Schedula diversarum artium* του Θεοφίλου¹², το οποίο αναφέρεται με λεπτομερειακή ακρίβεια και γνώση στις τεχνικές της μεταλλοτεχνίας και στη χρήση μητρών για την κατασκευή διαφόρων σκευών και άλλων αντικειμένων από χυτό μέταλλο. Ο συγ-

4. Βλ. π.χ. *The Glory of Byzantium*, σ. 305, αριθ. 207. Πρβλ. H. Hodges, *Artifacts. An Introduction to Early Materials and Technology*, Λονδίνο 1971, σ. 71 (στο εξής: Hodges, *Artifacts*). Ίσως υπήρχαν δίοδοι διαφυγής του αέρα στην άλλη, σήμερα χαμένη πλάκα της μήτρας της Καρδάμαινας.

5. Για τις μεθόδους χύτευσης του μετάλλου και για τα τέσσερα βασικά είδη μητρών που χρησιμοποιήθηκαν στην αρχαιότητα βλ. Hodges, *Artifacts*, σ. 69-73. Πρβλ. H. Hodges, *Technology in the Ancient World*, Λονδίνο 1970, σ. 62-67, 127-128.

6. Ενίοτε σώζονται στις οπές των μητρών υπολείμματα οξειδωμένων μεταλλικών γόμφων, βλ. O. Wulff, *Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke, Teil I: Altchristliche Bildwerke*, Βερολίνο 1909, σ. 231-232, αριθ. 1130 (στο εξής: Wulff, *Altchristliche Bildwerke*).

7. Στο Hodges, *Artifacts*, σ. 70, αναφέρονται ως παραδείγματα υλικού κατασκευής ανοικτών μητρών «ο στεατίτης και ο λεπτόκοκκος αργιλικός ψαμμίτης». Οι μήτρες του Κιέβου, που εκτέθηκαν στην έκθεση της Νέας Υόρκης, είναι από σχιστόλιθο, βλ. *The Glory of Byzantium*, σ. 304-305, 315-318. Οι μήτρες του Βερολίνου είναι κατά κανόνα από σχιστόλιθο ή ασβεστόλιθο, βλ. Wulff, *Altchristliche Bildwerke*, σ. 231-232. Από στεατίτη είναι αρκετές μήτρες του Μουσείου Μπενάκη.

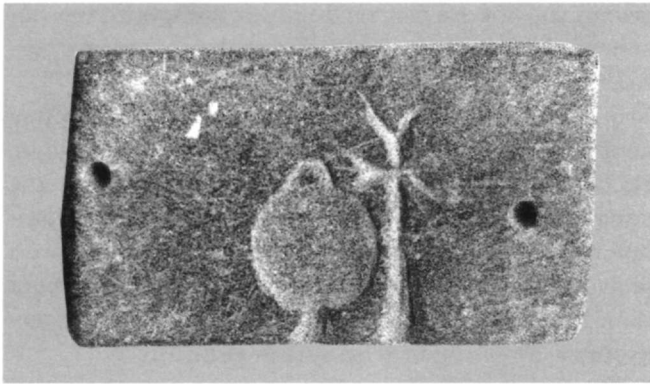
8. Για τα κράματα χαλκού στην αρχαιότητα βλ. Hodges, *Artifacts*, σ. 68-69.

9. Πρβλ. *The Glory of Byzantium*, σ. 305, 315, 317-318. M. Jenkins - M. Keene, *Islamic Jewelry in the Metropolitan Museum of Art*, Νέα Υόρκη 1983, σ. 147.

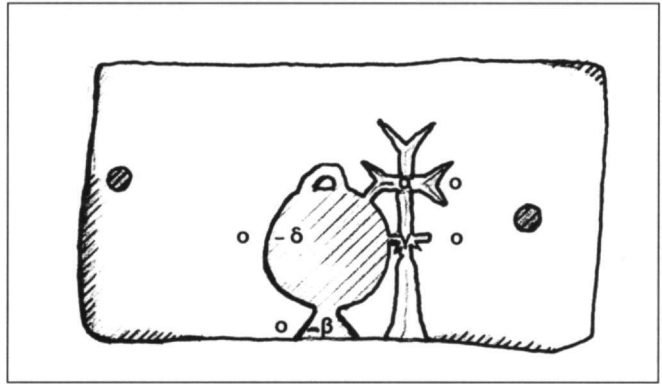
10. Για τις τεχνικές καταργασίας πολύτιμων μετάλλων στην ύστερη αρχαιότητα και κατά την παλαιохριστιανική και βυζαντινή περίοδο βλ. Hodges, *Artifacts*, σ. 91-97. A. Lipinsky, *Introduzione tecnica all'arte orafa bizantina, CorsiRav 13* (1966) I, σ. 275-321 και II, σ. 323-352.

11. H. Maryon - H. J. Plenderleith, *Fine Metal-Work*, στο *A History of Technology*, εκδ. Ch. Singer, E.J. Holmyard και A.R. Hall, I, Οξφόρδη 1967, σ. 625-635. H. Maryon, ό.π., II, σ. 449 κ.ε., κυρίως σ. 475-482. Πρβλ. R. J. Forbes, *Studies in Ancient Technology*, VIII, Leiden 1964, σ. 133-143.

12. Σπουδαιότερες εκδόσεις με μετάφραση: W. Theobald, *Technik des Kunsthandwerks im zehnten Jahrhundert des Theophilus Presbyter Diversarum artium Schedula*, Βερολίνο 1933. C.R. Dodwell, *Theophilus, De diversis artibus. Theophilus, The Various Arts*, Λονδίνο και Εδμ-βούργο 1961. J.G. Hawthorne - C.S. Smith, *On Divers Arts. The Treatise of Theophilus*, Σικάγο 1963.

Εικ. 1. Παλαιοχριστιανική μήτρα κοσμημάτων από την Καρδάμαινα της Κω (απεικόνιση 1:1).

Εικ. 2. Παλαιοχριστιανική μήτρα κοσμημάτων από την Καρδάμαινα της Κω (σχέδιο Κ. Βαφειάδη).

γραφέας της πραγματείας ταυτίζεται με το γερμανό βενεδικτίνο μοναχό και τεχνίτη μετάλλων Rogerus von Helmarshausen, που άκμασε μεταξύ 1110 και 1140, αν και παλαιότερα είχε προταθεί πρωιμότερη χρονολόγηση, στα μέσα του 10ου αιώνα¹³. Έχει υποστηριχθεί ότι στο έργο του Θεοφίλου αναγνωρίζονται βυζαντινές επιδράσεις. Η επιλογή μάλιστα ενός βυζαντινού ονόματος ως ψευδωνύμου από το βενεδικτίνο μοναχό, συγγραφέα και τεχνίτη έχει θεωρηθεί ότι υποδηλώνει την εκ μέρους του αναγνώριση της συμβολής της βυζαντινής τεχνογνωσίας στις τεχνικές που περιγράφει¹⁴.

Αρκετές παλαιοχριστιανικές λίθινες μήτρες για την κατασκευή μικρών μεταλλικών κοσμημάτων βρίσκονται στο Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst των Κρατικών Μουσείων του Βερολίνου¹⁵ και παρουσιάζουν πολλές αναλογίες με τη μήτρα της Καρδάμαινας. Ανήκουν στον τύπο της διπλής μήτρας, της μήτρας δη-

λαδή που αποτελείται από δύο πλάκες, και σώζεται κατά κανόνα η μία μόνο πλάκα. Έχουν μικρές διαστάσεις και σχήμα συνήθως ορθογώνιο και σπανιότερα τραπεζοειδές. Αποτελούνται από σχιστολιθικό ή ασβεστολιθικό πέτρωμα. Κοσμήματα, ένα ή περισσότερα, φέρει μόνο η μία πλευρά. Μία μάλιστα από τις μήτρες του Βερολίνου¹⁶, που χρονολογείται στον 6ο-7ο αιώνα, φέρει, όπως και η μήτρα της Καρδάμαινας, κόσμημα σταυρού και κυκλικού εγκοπλίου (με παράσταση έφιππου αγίου). Οι μήτρες του Βερολίνου προέρχονται από περιοχές της ανατολικής Μεσογείου – κυρίως από τη Μικρά Ασία και την Αίγυπτο – και έχουν χρονολογηθεί από τον 4ο έως τον 8ο αιώνα.

Σε παλαιοχριστιανικό κατάστημα των Σάρδεων, που χρησίμευε πιθανώς ως εστιατόριο, έχει βρεθεί μία πλάκα από διπλή σχιστολιθική μήτρα για χυτό κοχλιάριο¹⁷. Μήτρες λίθινες για σταυρούς και διαφόρων ειδών κοσμήματα της παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής πε-

13. Διαφωτιστικός για τις θεωρίες της ταύτισης του συγγραφέα της πραγματείας *Περί τῶν διαφόρων τεχνῶν*, για τις εκδόσεις, τις μεταφράσεις και τη χειρόγραφη παράδοση είναι ο πρόλογος των Hawthorne - Smith, ό.π., σ. XV-XXXV.

14. Ό.π., σ. XVI.

15. Wulff, *Altchristliche Bildwerke*, σ. 231-232, αριθ. 1127-1133, πίν. VI, LVI. Πρβλ. A. Effenberger - H.G. Severin, *Das Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst. Staatliche Museen zu Berlin, Mainz a.R.* 1992, σ. 100, αριθ. 25.

16. Wulff, *Altchristliche Bildwerke*, σ. 231, αριθ. 1128, πίν. XLI. Πρβλ.

σχιστολιθική μήτρα για κυκλικά εγκοπλία στο Μουσείο του Ερμιτάζ, του 7ου αι. (;), από την Άνω Αίγυπτο, *Christians in the Holy Land*, The State Hermitage Museum, Sankt-Petersburg 1998, σ. 160, αριθ. 212.

17. J.W. Waldbaum, *Metalwork from Sardis: The Finds Through 1974 (Archaeological Exploration of Sardis, Monograph 8)*, Cambridge Mass.-London 1983, σ. 143, αριθ. 954, πίν. 55. J.St. Crawford, *The Byzantine Shops at Sardis (Archaeological Exploration of Sardis, Monograph 9)*, Cambridge Mass.-London 1990, σ. 47, εικ. 179 (πίν. 184) αριθ. S 62.

ριόδου, καθώς και μήτρες ισλαμικές, υπάρχουν αρκετές στις συλλογές του Μουσείου Μπενάκη¹⁸.

Ευρεία χρήση λίθινων μητρών για την κατασκευή κοσμημάτων παρατηρείται στην ισλαμική τέχνη¹⁹. Είναι αποδεκτό ότι οι τεχνίτες στο πρώιμο Ισλάμ δανείστηκαν τεχνικές και θεματολογία από τους βυζαντινούς μεταλλοτεχνίτες²⁰.

Περισσότερες από εβδομήντα λίθινες μήτρες έχουν έρθει στο φως σε ανασκαφές στο Κίεβο και την ευρύτερη περιοχή του²¹. Είναι συχνά διπλής όψης και χρησιμοποιούν για την κατασκευή από χυτό μέταλλο (κυρίως από κράματα χαλκού και μολύβδου) διαφόρων κοσμημάτων, όπως περιδέραια, ψέλια, ενώτια, εγκόλπια, σταυρούς κ.ά. Χρονολογούνται στα τέλη του 12ου-αρχές 13ου αιώνα και θεωρούνται ότι τις απέκρυψαν ή τις πήραν μαζί τους οι κάτοικοι του Κιέβου, μαζί με πολύτιμα προσωπικά αντικείμενα και επαγγελματικά εργαλεία, κατά την προσπάθεια φυγής από την επιδρομή των Μογγόλων εναντίον της πόλης τους το 1240.

Μήτρες για τη χύτευση μεταλλικών μικροαντικειμένων, μεταξύ των οποίων σταυροί, εγκόλπια, εικονίδια κλπ., ήταν σε ευρύτατη χρήση στο Άγιον Όρος έως πρόσφατα²².

Η λίθινη μήτρα της Καρδάμαινας έχει βρεθεί στο εσωτερικό δωματίου του ΝΔ. συγκροτήματος οικιών στο οικόπεδο Πατέρα-Τσαγκαρούλη, σε στρώμα καταστροφής. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά και στρωματογραφικά δεδομένα το στρώμα αυτό έχει θεωρηθεί ότι συνδέεται με την τελευταία φάση ζωής του παλαιοχριστιανικού οικισμού, κατά την οποία παρατηρείται συχνά εργαστηριακή χρήση των οικιστικών χώρων. Η φάση αυτή έχει χρονολογηθεί μετά τον καταστρεπτικό

σεισμό του 554 και έως τις αραβικές επιδρομές των μέσων του 7ου αιώνα, που προκάλεσαν την οριστική εγκατάλειψη του χώρου²³.

Στη χρονολόγηση της μήτρας συμβάλλει η μορφή των κοσμημάτων και ιδιαίτερα το σχήμα του σταυρού με τις διχαλωτές απολήξεις των κεραιών. Η μελέτη της μορφής των σταυρών της παλαιοχριστιανικής περιόδου δείχνει ότι στο δεύτερο μισό του 6ου και στον 7ο αιώνα απαντούν, μεταξύ άλλων, ορισμένοι σταυροί που σαφώς δείχνουν τάσεις δισχιδούς απόληξης των κεραιών. Συγκεκριμένα απαντούν (Εικ. 3):

1. Σταυροί με πλατιές κεραιές, τα άκρα των οποίων είναι κομμένα σε οξεία γωνία που εισέχει στους βραχίονες του σταυρού, ούτως ώστε να διαμορφώνεται ένα περιγράμμα σε σχήμα κεφαλαίου Μ (Εικ. 3.1). Τέτοιοι σταυροί απαντούν σε κοσμήματα, όπως σε σταυρό-εγκόλπιο από χρυσό και σμάλτο της συλλογής του Dumbarton Oaks στη Washington (τέλη 6ου αι.)²⁴, και είναι συνηθισμένοι σε κοπτικές ανάγλυφες νεκρικές στήλες του 6ου-7ου αιώνα²⁵. Απαντούν επίσης στο ιουστινιάνειο τείχος της μονής Αγίας Αικατερίνης στο Σινά²⁶.

2. Σταυροί με κεραιές που πλαταίνουν προς τα άκρα, τα οποία διαμορφώνονται ως εξής: α) η απόληξη των βραχιόνων δεν είναι ευθύγραμμη αλλά σχηματίζει καμπύλη, η οποία εισέχει περισσότερο ή λιγότερο βαθιά στο σώμα του βραχίονα του σταυρού, και β) τα άκρα των πεπλατυσμένων κεραιών απολήγουν σε επιμήκεις και λεπτούς ακρόμονες (Εικ. 3.2). Αν και αυτή η μορφή σταυρού απαντά μεμονωμένα και πρωιμότερα, από τα τέλη του 5ου αιώνα²⁷, συνηθίζεται, ωστόσο, ιδιαίτερα στα τέλη του 6ου και στον 7ο αιώνα σε κοσμήματα που προέρχονται από την Κωνσταντινούπολη, όπως σε χρυσό δαχτυλίδι γάμου (7ος αι.) και σε μικρό χρυσό δί-

18. Θερμά ευχαριστώ και από τη θέση αυτή, για την πρόθυμη και αποτελεσματική βοήθειά τους, τις φίλες συναδέλφους Αναστασία Δρανδάκη, επιμελήτρια της Βυζαντινής Συλλογής του Μουσείου Μπενάκη, και δρ. Άννα Μπαλλιάν, επιμελήτρια της Μεταβυζαντινής και Ισλαμικής Συλλογής του ίδιου Μουσείου.

19. R. Hasson, *Early Islamic Jewellery*, L.A. Mayer Memorial Institute for Islamic Art, Ιερουσαλήμ 1987, σ. 101, πίν. 5b (8ος-9ος αι.). Jenkins - Keene, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 147 (12ος-15ος αι.).

20. Hasson, ό.π., σ. 10.

21. *The Glory of Byzantium*, σ. 304-305, 315-318 (με βιβλιογραφία).

22. Π.Μ. Κουφόπουλος - Στ.Β. Μαμαλούκος, *Άγιορείτικη μεταλλοτεχνία*, Άθήνα 1997, σ. 35, εικ. 26.

23. Βλ. παραπάνω υποσημ. 1 στο παρακάτω.

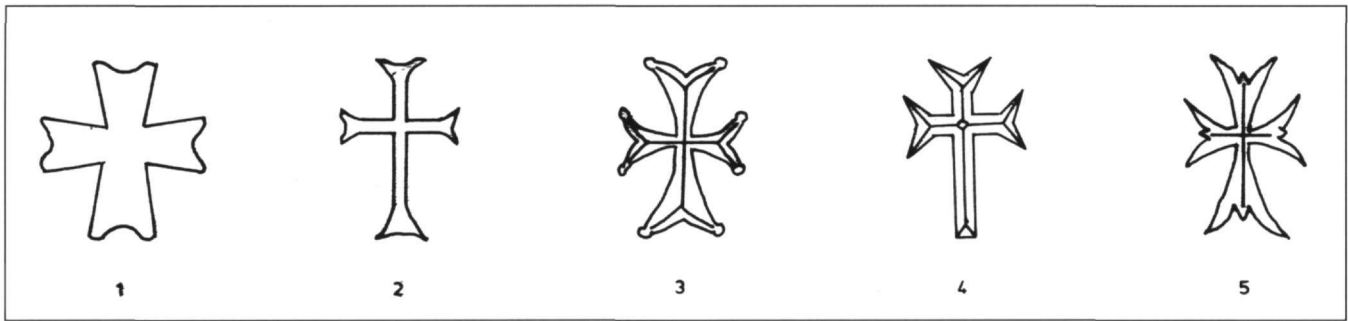
24. M. Ross, *Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities*

in the Dumbarton Oaks Collection, II, Washington D.C. 1965, σ. 136, αριθ. 179H, πίν. XCVII και έγχρ. πίν. D.

25. Wulff, *Altchristliche Bildwerke*, σ. 41-42, αριθ. 94-96, 98. Effenberg - Severin, ό.π. (υποσημ. 15), σ. 196-197, αριθ. 107. Πρβλ. ξύλινο κοπτικό σταυρό (περ. 600), J. Strzygowski, *Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire. Koptische Kunst*, Βιέννη 1904, σ. 157, αριθ. 7219.

26. G. H. Forsyth - K. Weitzmann, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Church and Fortress of Justinian*, Ann Arbor 1973, πίν. XB, XIX και E.

27. M. Mundell Mango, *Silver from Early Byzantium, The Kaper Koraon and Related Treasures*, Βαλτιμόρη, Maryland 1986, σ. 247, αριθ. 74, εικ. 74.1. A. Banck, *Byzantine Art in the Collections of the USSR*, Μόσχα 1966, σ. 347-348, αριθ. 102 και 104.

Εικ. 3. Μορφές σταυρών 6ου και 7ου αιώνα (σχέδιο Κ. Βαφειάδη).

σκο (7ος αι.) της Συλλογής του Dumbarton Oaks²⁸, καθώς και σε εγκόλπιο της ίδιας Συλλογής από θησαυρό κοσμημάτων που λέγεται ότι βρέθηκε στη Σικελία και πιθανώς συνδέεται με τον Κώνσταντα Β' (641-668)²⁹. Απαντά επίσης σε αργυρούς λειτουργικούς δίσκους από θησαυρούς της Συρίας που χρονολογούνται στα τέλη του 6ου και το πρώτο μισό του 7ου αιώνα³⁰, καθώς και σε άλλα αντικείμενα από την Αίγυπτο³¹ ή την ανατολική Μεσόγειο³².

3. Σταυροί με μικρούς κυκλικούς δίσκους στα δύο άκρα του κάθε βραχίονα: η απόληξη του βραχίονα δεν είναι ευθύγραμμη αλλά διαμορφώνει βαθιά καμπύλη ή ενίοτε οξεία γωνία που εισέχει στο σώμα του βραχίονα (Εικ. 3.3). Η εντύπωση που δημιουργείται είναι αυτή της δισχιδούς απόληξης των άκρων των κεραιών του σταυρού.

Τέτοιος τύπος σταυρού απαντά σε ευλογία από την Παλαιστίνη στον καθεδρικό ναό της Monza (περίπου 600)³³, σε κεντρικό εγκόλπιο χρυσού περιδεραίου από την Κωνσταντινούπολη ή τη Συρία (7ος αι.) στη Συλλογή του Dumbarton Oaks³⁴, σε χάλκινα σταθμιά από συλλογές του Όσλο, που έχουν χρονολογηθεί από τον πρώιμο 7ο έως τον πρώιμο 9ο αιώνα³⁵, και αλλού³⁶.

4. Σταυροί από συνήθως λεπτές γραμμικές κεραιές με δισχιδείς απολήξεις σε σχήμα λατινικού V (Εικ. 3.4), όπως σταυρός σε γυάλινο φιαλίδιο από τη Συρία (6ος αι.) στη Συλλογή του Dumbarton Oaks³⁷, ανάγλυφοι σταυροί σε επίθημα κιονοκράνου και σε θωράκιο της βασιλικής στο Γυμνάσιο της Σάμου (τέλη 6ου αι.)³⁸ και εγχάρακτοι σταυροί σε κοπτικές νεκρικές στήλες του 6ου-7ου ή 7ου-8ου αιώνα, που βρίσκονται σήμερα στο Βερολίνο³⁹. Παραδείγματα σταυρών με δισχιδή άκρα

28. Ross, ό.π. (υποσημ. 24), σ. 7 αριθ. 4e πίν. IX, σ. 33 αριθ. 35 πίν. XXVI.

29. Ό.π., σ. 9 αριθ. 5c πίν. XI.

30. Mundell Mango, ό.π., σ. 81-83 αριθ. 5 εικ. 5.3 (από το θησαυρό της Hama, πρώτο μισό 7ου αι.), σ. 171-174 αριθ. 36 εικ. 36.3 (από το θησαυρό της Stuma, 574-578), σ. 233-234 αριθ. 63 εικ. 63.1 (από το θησαυρό της κόμης Φέλα, 577;).

31. D. Bénazeth, *L'art du métal au début de l'ère chrétienne (Musée du Louvre, Catalogue du département des antiquités égyptiennes)*, Παρίσι 1992, σ. 166, αριθ. E 11873 (χάλκινο πολυκάνδηλο).

32. D. Buckton (εκδ.), *Byzantium, Treasures of Byzantine Art and Culture*, Λονδίνο 1994, σ. 105, αριθ. 114 (χάλκινος σταυρός, 6ου-7ου αιώνα, σε ιδιωτική συλλογή).

33. A. Grabar, *Les ampoules der Terre Sainte (Monza - Bobbio)*, Παρίσι 1958, σ. 21-22, πίν. X2. M. Frazer, *Oreficerie altomedievali, στο Duomo di Monza, I: I tesori* (a cura di R. Conti), Μιλάνο 1990, σ. 31, εικ. 17. A. Cotsonis, *Byzantine Figural Processional Crosses* (Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications, 10, έκδ. S.A. Boyd και H. Maguire), σ. 40, εικ. 17. Για την τυπολογική εξέλιξη του σταυρού με κυκλικούς δίσκους ή «σταγόνες» στις άκρες των κεραιών βλ.

G. Bovini, *Una singolare forma di croce attestata a Ravenna nei secoli VI e VII, CorsiRav 22* (1975), σ. 119-138. Για τη συμβολική του σημασία βλ. E. Dinkler, *Das Kreuz als Siegeszeichen, ZThK 62* (1965), σ. 1-20 = *Signum Crucis. Aufsätze zum Neuen Testament und zur christlichen Archäologie*, Tübingen 1967, σ. 55-76.

34. Ross, ό.π. (υποσημ. 24), σ. 10, αριθ. 6A, πίν. XIII.

35. J. Fleischer - Ø. Hjort - M.B. Rasmussen (εκδ.), *Byzantium. Late Antique and Byzantine Art in Scandinavian Collections*, Κοπεγχάγη 1996, σ. 98-99, αριθ. 75-76.

36. S.D. Campbell, *The Malcove Collection*, Τορόντο 1985, σ. 115, αριθ. 153 (χάλκινος κοπτικός σταυρός).

37. Ross, ό.π. (υποσημ. 24), I, σ. 82-83 αριθ. 97 πίν. LIII.

38. W. Martini - C. Steckner, *Das Gymnasium von Samos. Das frühbyzantinische Klostergut (Samos XVII)*, Βόνη 1993, σ. 70 κ.ε., εικ. 20, πίν. 3.2, 5.1a. Για τις χρονολογικές φάσεις της βασιλικής βλ. ό.π., σ. 38-43.

39. Wulff, *Altchristliche Bildwerke*, σ. 40, αριθ. 93 (7ος-8ος αι.), σ. 44, αριθ. 105 (6ος-7ος αι.). Effenberger - Severin, ό.π. (υποσημ. 15), σ. 200, αριθ. 112. Πρβλ. εσωτερικούς εγχάρακτους σταυρούς στον Wulff, *Altchristlich Bildwerke*, σ. 41-42, αριθ. 94, 95, 97.

παρατηρούνται επίσης στον εμπίεστο διάκοσμο κυπριακών αγγείων με ερυθρό επίχρισμα που έχουν χρονολογηθεί στο δεύτερο μισό του 7ου αιώνα⁴⁰.

Ας σημειωθεί ακόμα ότι την ίδια εποχή απαντούν ενίοτε σταυροί με τρισχιδείς απολήξεις των κεραιών (Εικ. 3.5), όπως σταυρός σε κοπτική νεκρική στήλη από το Φαγιούμ⁴¹, του 6ου-7ου αιώνα, και σε κοχλιάριο από το θησαυρό της Hama⁴², του πρώιμου 7ου αιώνα.

Η χρήση δισκοειδών κοσμημάτων σε πολυτελή περιδέραια και ενώτια είναι συνηθισμένη κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο. Τα περισσότερα μάλιστα γνωστά παραδείγματα έχουν βρεθεί ή αποδίδονται σε κέντρα της ανατολικής Μεσογείου και χρονολογούνται στα τέλη του 6ου ή στις αρχές του 7ου αιώνα. Πρόκειται συνήθως για χρυσούς δίσκους, οι οποίοι φέρουν περίτεχνη διακόσμηση. Συχνά οι δίσκοι συνδυάζονται με κεντρικά αναρτημένο σταυρό-εγκόλπιο.

Ως παραδείγματα μπορούν να αναφερθούν δύο χρυσά περιδέραια στη Συλλογή του Dumbarton Oaks. Το ένα, του 7ου αιώνα, ανήκει σε θησαυρό κοσμημάτων προερχόμενο από την Κωνσταντινούπολη ή τη Συρία, το άλλο, του τέλους του 6ου ή του πρώιμου 7ου αιώνα, προέρχεται από την Αίγυπτο⁴³. Επισημαίνονται ακόμα δύο χρυσά περιδέραια του τέλους του 6ου αιώνα στο Ερμιτάζ που ανήκουν στο θησαυρό της Μερσίνας στην Κιλικία⁴⁴, ένα χρυσό περιδέραιο με δίσκους και σταυρό-εγκόλπιο στο Römisch-Germanisches Zentralmuseum του Mainz, το οποίο αποδίδεται σε κέντρο της ανατολικής Μεσογείου και χρονολογείται περί το 600⁴⁵, καθώς και δύο αλυσίδες από χρυσούς δίσκους: η μία (περίπου 600), στο Βρετανικό Μουσείο, λέγεται ότι βρέθηκε στο Assiūt της Αιγύπτου και θεωρείται ότι προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη⁴⁶ και η δεύτερη, περίπου σύγχρονη, βρέθηκε

στην Κερύνεια και εκτίθεται στο Κυπριακό Μουσείο της Λευκωσίας⁴⁷. Ακόμα, μπορεί να αναφερθεί ζεύγος κοπτικών ενωτίων της Συλλογής Αιγυπτιακών Αρχαιοτήτων στο Λούβρο⁴⁸ με αργυρούς ακόσμητους δίσκους που κρέμονται από αλυσίδες και πλαισιώνουν σταυρό.

Έχουν βρεθεί ωστόσο και απλούστερα κοσμήματα με συνδυασμό δίσκων και σταυρού, από φθηνότερα υλικά, που μμιούνται τα πολυτελή περιδέραια της εποχής και προορίζονται για πελατεία με περιορισμένα οικονομικά μέσα, όπως το χάλκινο επιχρυσωμένο περιδέραιο του Virginia Museum of Fine Arts στο Richmond των Ηνωμένων Πολιτειών⁴⁹. Χρονολογείται στα τέλη του 6ου-αρχές 7ου αιώνα και αποδίδεται σε κέντρο της ανατολικής Μεσογείου.

Ακόμα απλούστεροι ήταν οι λεπτοί, πιθανότατα από κράμα χαλκού κατασκευασμένοι, δίσκοι που παράγονταν από τη μήτρα της Καρδάμαινας και προοριζόνταν για κοσμήματα, τα οποία ήταν σε θέση να αγοράσει η ταπεινή πελατεία του παραλιακού οικισμού της Κω.

Τέλος, σχετικά με τη χρήση των κοσμημάτων της μήτρας της Καρδάμαινας θα πρέπει να σημειωθεί ότι, σε αντίθεση με το δίσκο, ο σταυρός δεν φέρει κρικό ανάρτησης⁵⁰.

Συμπερασματικά, σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν παραπάνω για τη μορφή του σταυρού με τις διχαλωτές απολήξεις των κεραιών και για τη χρήση δισκοειδών κοσμημάτων σε περιδέραια και ενώτια, η λίθινη μήτρα της Καρδάμαινας θα πρέπει να χρονολογηθεί στο δεύτερο μισό του 6ου ή το πρώτο μισό του 7ου αιώνα. Με τη χρονολόγηση αυτή συνάδουν και τα στρωματογραφικά δεδομένα.

Η απλότητα της μορφής και το σχετικά ευτελές υλικό των κοσμημάτων της Αλάσαρνας φανερώνουν την πε-

40. J.W. Hayes, *Late Roman Pottery*, Λονδίνο 1972, σ. 381-382, εικ. 84k-o (crosses with fish-tailed arms). Σταυροί με δισχιδείς απολήξεις των κεραιών σε κεραμική άλλων κατηγοριών (αφρικανική και φωκιική) έχουν ωστόσο χρονολογηθεί πρωιμότερα, στο δεύτερο μισό του 5ου αιώνα, βλ. ό.π., σ. 220-221, 275 (style D), εικ. 54h-k, σ. 349, 365 (group IIA), εικ. 78o-s.

41. Wulff, *Altchristliche Bildwerke*, σ. 39, αριθ. 88.

42. Mundell Mango, ό.π. (υποσημ. 26), σ. 121, αριθ. 19, εικ. 19.2, 19.4.

43. Ross, ό.π. (υποσημ. 24), σ. 10 αριθ. 6A πίν. XII και σ. 16-17 αριθ. 12 πίν. XVIII-XIX.

44. Banck, ό.π. (υποσημ. 26), σ. 347-348, αριθ. 102-104.

45. K. R. Brown, *The Gold Breast Chain from the Early Byzantine Period in the Römisch-Germanisches Zentralmuseum (Römisch-Germanisches Zentralmuseum. Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte. Mono-*

graphien, Bd. 4), Mainz 1984, πίν. I, IV, εικ. 1, 17.

46. Ό.π., σ. 17 κ.ε., πίν. IV, εικ. 12-13.

47. Ό.π., σ. 18-19, πίν. 18. V. Karageorghis, *Treasures in the Cyprus Museum* (Republic of Cyprus. Department of Antiquities, Picture Book αριθ. 1), Λευκωσία 1962, σ. 29, πίν. XLVII. A. Pierides, *Jewellery in the Cyprus Museum* (Republic of Cyprus. Department of Antiquities, Picture Book αριθ. 5), Λευκωσία 1971, σ. 52, πίν. XXXV.1, 2.

48. Bénazeth, ό.π. (υποσημ. 30), σ. 203, αριθ. E 11900.

49. A. Gonosová - Chr. Kondoleon, *Art of Late Rome and Byzantium in the Virginia Museum of Fine Arts*, Virginia Museum of Fine Arts, Richmond 1994, σ. 114-115, αριθ. 40.

50. Για μικρών διαστάσεων χυτούς, χάλκινους σταυρούς, κοπτικής προέλευσης, βλ. Bénazeth, ό.π., σ. 181, αριθ. E 13556 και E 13557.

ριορισμένη οικονομική επιφάνεια των χρηστών στον παραλιακό οικισμό της Κω, οι οποίοι ωστόσο χρησιμοποιούσαν κοσμήματα κατ' απομίμησης της σύγχρονης πολυτελούς παραγωγής κοσμημάτων από πολύτιμα υλικά στα μεγάλα κέντρα της ανατολικής Μεσογείου. Η ανεύρεση της λίθινης μήτρας κοσμημάτων στην ανασκαφή του παλαιοχριστιανικού οικισμού της Καρδά-

μαινας μαρτυρεί σχετική ζήτηση και μαζική παραγωγή σε συνδυασμό μάλιστα με τις ενδείξεις για την ύπαρξη εργαστηρίων κεραμικής⁵¹, επιβεβαιώνει τη βιοτεχνική δραστηριότητα της παλαιοχριστιανικής Αλάσαρνας πριν από την ερήμωσή της λόγω των αραβικών επιδρομών στα μέσα του 7ου αιώνα.

Πανεπιστήμιο Αθηνών

51. Βλ. υποσημ. 1: ΠΑΕ 1986, σ. 328-330, πίν. 118α-β· ΠΑΕ 1990, σ. 355, 357-358, πίν. 216α· Κωακά 5 (1995) σ. 174· Αρχαιογνωσία 9 (1995-96) σ. 328, 331, πίν. 29α, 30β. Καμίνι παλαιοχριστιανικών

αμφορέων στην Καρδάμαινα έχει ανασκάψει η Σ. Ντιντιούμη, αρχαιολόγος της 4ης ΕΒΑ.

Sophia Kalopisi-Verti

AN EARLY CHRISTIAN STONE JEWELRY MOLD FOUND IN EXCAVATIONS AT KARDAMAINA, KOS

During the 1996 excavations of a section of the early Christian settlement (5th to 7th century) at Kardamaina (ancient Halasarna) on the southern shore of Kos, diggers found one part of a jewelry mold (length 6.6 cm., height 3.7 cm., thickness 1.3 cm.) made of local argillaceous slate. It is thought to be one of a rectangular, bivalve mold. The interior side bears shallow negative relief carvings of a cross four-chée and a simple, undecorated, disk-shaped pendant with a loop for hanging (Figs 1-2).

At the lower part of the cross and the disk, funnel-shaped openings for pouring in metal can be distinguished. There are circular apertures in the narrow sides of the valve, which were used to hold the two halves of the mold together while molten metal was poured inside, and by which it could subsequently be opened.

Early Christian stone molds for the manufacture of small pieces of metal jewelry can be seen at the Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst in the State Museums of Berlin, at the Benaki Museum in Athens, and elsewhere. Excavations at Kiev have brought to light more than 70 stone jewelry molds, dating to the end of the 12th and the beginning of the 13th centuries.

The design of the cross in this mold, with its bifurcated ends, occurs mainly in the second half of the 6th and in the 7th

century, both in jewelry and other crafted objects, whether carved or made out of silver, clay, glass, or other materials (Fig. 3). During the same period the use of disk-shaped pieces of jewelry on luxury necklaces produced in centers of the eastern Mediterranean was common. The stone jewelry mold from Kardamaina should therefore be dated to the second half of the 6th or the first half of the 7th century. Stratigraphic evidence from the excavation site confirms this chronology.

The simplicity of these jewelry designs and the relatively inexpensive material used (copper alloy?) are both evidence of the limited economic level of the users in this coastal settlement on Kos. Their jewelry nevertheless imitated the luxury items that were being produced at the time in the larger centers of the eastern Mediterranean.

The discovery of a stone jewelry mold in the excavations of the early Christian settlement at Kardamaina is evidence for the demand for such objects and for the existence of a degree of mass production. Combined with indications for the existence of ceramic workshops, we have confirmation of manufacturing activity in early Christian Alasarna before the settlement was destroyed by Arab invasions in the middle of the 7th century.